

На користь того, що цей лук – кримськотатарський* (або турецький, виготовлений у популярному «кримськотатарському» стилі), свідчить його форма. Кримськотатарські луки, на відміну від турецьких, мають виражений рефлекс «плечей» відразу від руків'я («утопленого» у «тіло» лука, що надає натягнутому луку вигляду грецької літери «сігма» (Σ)) та більшу довжину гнучкої частини «плечей».

Два подібні луки «кримськотатарського» типу турецької роботи представлені у Колекції луків Грейсона Антропологічного музею Університету Міссурі у місті Колумбія, США**. Один з них, довжиною 124,5 см, виготовлений у 1834 р., про що свідчить підпис майстра. Другий, довжиною 148 см – у 1806 р. (рис. 4).

Електронні ресурси та література

1. Asian Traditional Archery Research Network // http://www.atarn.org/islamic/akarpowicz/turkish_bow_tests.htm
2. Turkish archery // http://www.en.wikipedia.org/wiki/Turkish_archery
3. **Isles, Fred.** Turkish Flight Arrows (JSAA, 1961, Vol. 4) // Society of Archer-Antiquaries // www.societyofarcher-antiquaries.org/
4. **Karpowicz Adam, James Jay, Kim Albert.** Asian / Turkish Bow construction (15 April 1996) // <http://www.dcs.ed.ac.uk/home/ajcd/archery/faq/asianbow.html>
5. **Шокарев Ю.В.** История оружия: Луки и арбалеты. – М., 2004. – С. 7–36.

Станіслав Погоржельський (Київ),

учень 11 класу Спеціалізованої школи № 52, дійсний член МАН,
секція археології КМАНум

Сідла козацької кавалерії середини XVII ст.

Історія України, як і всього людства, нерозривно пов'язана з кіньми. Вони відігравали ключову роль у господарстві наших предків, у військових діях тощо. Кінь став невід'ємною частиною культури багатьох народів, які у різні епохи населяли територію України. Не менш важливу роль кінь відігравав у житті козака.

Слід зауважити, що козаки мали, в першу чергу, піхотні підрозділи, а не кінноту, утримання якої було недешевим. Велика кількість приладдя та елементів конюшинного побуту були й лишуються досі дуже дорогою річчю.

Особливо важливим елементом кінської зброї є сідло та його елементи (підпруга, путлиця, стремена). Саме вони у часи козаччини були головними предметами розкошу та хизування. Стан сідла та ступінь його оздоблення давав уявлення про майновий стан його власника. Тому сідла

* Оскільки майже до кінця XVIII ст. Кримське ханство перебувало у складі Османської імперії, їх можна розглядати як різновид турецького «класичного» лука, що, проте, має певні відмінності.

** Museum of Anthropology, 100 // <http://anthromuseum.missouri.edu/databases.shtml>.

козацького часу є цікавими артефактами, вивчення яких проливає додаткове світло на маловідомі сторінки повсякденного життя козаків

Метою дослідження є дізнатись, якими сідлами користувались козаки в середині XVII ст. шляхом збору та систематизації усіх наявних даних про будову, функціональне призначення та типи сідел, здійсненні класифікації наявних козацьких сідел.

Дане питання характеризується вкрай низьким ступенем вивченості спорядження бойового коня козаків, зокрема сідел у вітчизняній історичній науці. Історіографічна база дослідження досить обмежена. Кількість вітчизняних джерел незначна, до того ж тема сідел висвітлена у них лише поверхово. Залучення польської й російської літератури дозволило автору провести низку співставлень між сідлами, що побутували в той час на території усієї Східної Європи.

Окрім літератури, дослідження спирається на низку артефактів. Це археологічні знахідки козацьких сідел, більшість із яких походить з розкопок на місці Берестецької битви, а також кілька сідел з музейних експозицій.

У Речі Посполитій існувала велика кількість типів сідел, які за своїм практичним призначенням були використовувані як легкою кавалерією, так і важкою. Та, оскільки військо Хмельницького, в першу чергу, складалось із незаможних прошарків суспільства, у повстанців переважала легка кавалерія над важкою, що й зумовлює використання воїнами степу сідел легкої кавалерії. Майже всі типи сідел легкої кавалерії походили з Туреччини. У свою чергу, турецькі типи походили з великої окремої групи тюркських сідел, про що зазначає у своїй роботі С. Вітгенштейн [2, 224]. Культурний вплив Османської імперії та Кримського ханства особливо добре проявився у XVI–XVII ст., особливо після розповсюдження у Східній Європі моди Сарматизму, завдяки якій у Речі Посполитій багато що запозичувалось з Османської Імперії, у тому числі й сідла [5, 200].

На жаль, крім пам'яток матеріальної культури, до нас майже не дійшло жодних згадувань та описів сідел, якими послуговувались козаки в середині XVII ст. Сідла, знайдені під Берестечком та екземпляри з музейних колекцій, у своїй переважній більшості відносяться до турецьких та східних типів. Якщо виокремити групу сідел, які є оптимальними для легкої кавалерії, ми зможемо взяти їх за основу при класифікації та описах.

Наведені вище аргументи дозволяють виділити два основні типи козацьких сідел – «арчак» та «терлиця».

Сідло типу арчак або ярчак (саме під такою назвою воно фігурує у польських джерелах) у XVII ст. було дуже поширеним на територіях Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії. Російський дослідник Е. Аствацатурян пише про даний тип сідел: «Це сідло малого розміру з майже однакою форми луками. До сідла кріпилася подушка з чотирма бляшками-гудзиками, від яких відходили ремінці, якими по-

душка прикріплювалась до сидла. До арчака, так само як і до інших сидел, міцно кріпилися шкіряні або полотняні прямокутники-крильця, а вільно на ремнях – шкіряні прямокутники – тебеньки; і ті й інші захищали ногу від тертя об ремінь, на якому висіло стремено» [1, 306].

Дуже цікаві записи у польського дослідника С. Лінде. У своїй енциклопедії він зазначає: «Ярчак (з татарської – легке сидло) – сидло, яке широко використовувалось московитами та татарами. Було досить зручним: можна було крутитись на всі боки, увертатись від ударів пікою, привставати та стріляти з лука вперед та у пів оберту. Посадка у таких сидлах була дуже високою. Особливо дані сидла були популярними серед татар. Іноді у поході їх підкладали під голову(замість подушки)» [6, 65]. Як видно з цього опису, сидла даного типу були просто ідеальними для легкої кінноти. У таких елементах, як висока посадка та оптимальність при використанні лука, простежуються тюркські корені цього сидла.

Одним з найцікавіших описів сидел даного типу є опис З. Жигульського. Він пише про арчаки таке: «Сидла легкої кавалерії; козацькі, часто звані ярчаком, мають невеликі луки та подушки» [9, 285]. Незвичайним у цьому є те, що польський дослідник називає арчаки сидлами козаків. Виникає питання, чому? Відповідь ми можемо прочитати у роботі Є. Кітовича. Польський історик ХІХ ст. наводить унікальні відомості про використання та розповсюдження арчаків: «Арчак – це був гладенький терлик або ленк (сидла), обклеєний шкірою, без подушки. На таких сидлах їздили хлопці, слуги, піддані, тому що змалечку вони були навчені їздити на твердих сидлах або взагалі без них» [8, 1]. З цієї реляції ми можемо зрозуміти, чому козаки користувались такими сидлами. Також зауважимо, що це єдиний тип сидел, який отримав назву «козацьких». Можливо, це сталося саме тому, що арчаків було набагато більше, ніж інших сидел. До причини, чому козаки користувались саме такими сидлами, віднесемо:

- 1) Практичність даних сидел при використанні.
- 2) Відносна дешевизна останніх.

Оскільки козаки частіше за все походили з незаможних верств населення, то й навчалися вони на грубих сидлах або, як зазначив Є. Кітович, взагалі без сидел. Даний тип сидел вважався відносно дешевим. Як показують розкопки на полі берестецької битви, були не тільки дорогі взірці сидел, а й прості, що й відповідало одній з головних вимог кавалерії козаків.

Сидла типу арчак у ХVІІ ст., а також згодом, поширилися не тільки на території України. Це сидло активно використовувалось донськими козаками у ХVІІІ–ХХ ст. Усі європейські гусарські формування протягом ХVІІІ–ХІХ ст. використовували угорські сидла, які є дуже схожими за своєю конструкцією на арчаки. У свою чергу, на території України у ХVІІІ ст. арчаками користувались козаки та гайдамаки.

У 1973 р. відомий український археолог І. Свешніков, здійснивши розкопки на полі битви під Берестечком, знайшов значну кількість елементів

сідел. Аналізуючи описи І. Свешнікова та зображення даних сідел, можна сказати, що останні варто віднести до типу арчак. На це вказує розташування між собою обох лук та характерне для цього типу кулеподібне відокремлення на луках. На луках та крайніх частинах полиць немає жодних орнаментів та оздоблень, і це характерно для подібних сідел, оскільки ними найчастіше користувались представники незаможних верств населення, які не могли собі дозволити орнаментацию та оздоблення металом чи камінням.

Як вище приведені ознаки, та місце, де були знайдені дані сідла, беззаперечно вказують на їх належність козакам.

Другим типом сідел, який використовували козаки, була терлиця. Саме таким терміном польський дослідник Є. Кітович називає цей тип. Він наводить наступні відомості: «Терлицею було сідло з високою лукою зпереду, яке мало шаровидне закінчення та задньою лукою, яка мала вигляд лавки довжиною з четверть ліктя» [8, 305]. Російський дослідник Е. Аствацатурян серед усіх турецьких сідел також виокремлює певну групу: «Широке сідло, яке упритул прилягає до спини коня та опирається на неї спеціальними лавками. Хребет коня залишався вільним. Передня лука була високою, загостреною до гори, іноді закінчується заокругленням, іноді нагадує арку. Задня лука була широкою та відлогою. Вигин сидіння мав плавну лінію» [1, 305].

На барельєфі авторства Ж. Тібо у паризькому соборі Сен-Жермен де Пре, де Ян II Казимир був зображений на полі Берестецької битви, ми можемо побачити козацького довбиша та його коня, у якого сідло належить до типу терлиця, що беззаперечно підтверджує використання козаками даних сідел. Майже всі сідла даного типу були дорогими елементами кінської зброї. До нашого часу не збереглося жодного сідла, представленого вище типу, яке могло б бути еквівалентним недорогим сідлам типу «арчак», знайденим під Берестечком. З цього можна зробити висновок, що такими сідлами могла користуватись козацька старшина, яка була фінансово спроможна дозволити собі подібне придбання.

Сідла типу терлиця, як і арчаки, активно використовувались у XVII–XVIII ст., проте з часом західноєвропейські сідла витіснили їх.

У Національному музеї історії України знаходиться сідло, яке являє собою достатньо дорогий екземпляр кінської зброї. Передня лука є вищою та має шароподібне відокремлення у верхній частині. Задня лука є нижчою та має форму півкола. Сидіння між луками має плавну лінію. Загалом, усі наведені вище ознаки вказують на те, що дане сідло відноситься до типу «терлиця».

Порівняльний аналіз орнаментики та оздоблення оригінальних турецьких сідел та описуваного нами сідла дозволяє припустити, що дане сідло може походити з Османської Імперії. Також можна припустити, що цим сідлом могла користуватись козацька старшина.

Під час написання роботи постало питання: якими технічними особливостями відрізнялися використовувані козаками сідла від інших? Саме вирішенню цього питання було присвячено експериментальне дослідження. Завданням було практичним шляхом порівняти тактико-технічні характеристики сідел різних типів. Оскільки сідла, якими в той час користувалися козаки, на сьогодні в точних копіях чи репліках, придатних для використання, відсутні, ми будемо проводити дослід, використовуючи «сідла-нащадки», максимально наближені за своїми характеристиками до «предків». У нашому експерименті ми будемо використовувати джигітувальне сідло та сідло стройового типу.

Автором роботи було здійснено низку виїздів на кожному з зазначених сідел та виконано вправи із рубки шаблею та стрільбою з лука. Під час дослідів було виявлено придатність та комфортність сідел обох типів при рубці шаблею. Проте, при тестуванні стрільби з лука, сідло стройового типу показало гірші результати в порівнянні з джигітувальним.

Отже, джигітувальне сідло за своїми показниками справді як і арчак, більше підходило для козаків, що черговий раз підтверджує слова багатьох зброєзнавців.

Дослідження кола питань, що стосуються генезису, типології, тактико-технічних характеристик сідел, дало нам можливість робити певні історичні узагальнення стосовно часу та напрямів проникнення певних типів сідел на територію України, особливостей ведення бою козацькою кавалерією тощо. Зокрема, встановлено, що козацька кіннота користувалася сідлами турецьких типів – арчак та терлиця. Це пояснюється тим, що у XVII ст. вся Південно-Східна Європа, зокрема й Україна, знаходилася під сильним культурним впливом Османської Імперії. Основними причинами, через які козаки користувалися цими сідлами, були:

- 1) максимальна практичність в умовах бою;
- 2) відповідність моді того часу;
- 3) відносна дешевизна.

Завдяки експериментальному дослідженню стало зрозуміло, чому козаки користувались сідлами виключно легкої кавалерії. Технічні характеристики таких сідел як ярчак та терлиця найкраще підходили для ведення бою степових комонників.

Література

1. **Аствацатурян Е.** Турецька зброя. – СПб.: Оружейная академия, 2002.
2. **Вайнштейн С.** Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука, 1991.
3. **Зайченко В.** Вишивка козацької старшини XVII–XVIII ст. Техніки. – К.: Родовід, 2006.
4. **Свешніков І.** Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1991.
5. **Gloger Z.** Encyklopedia staropolska. – Т. 3–4. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1958.
6. **Linde S.** Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807.
7. **Pasek J.** Pamiętniki. – Kraków: Greg, 2008.
8. **Kitowicz J.** Opis obyczajów i dziejów za panowania Augusta III. – Wrocław, 1970.
9. **Zygluski Z.** Broń w dawnej Polsce. – Warszawa: PWN, 1982.